

הישיבה הגבוהה בשומריה

דרכי לימוד וחזרה בגמרא¹

כותב הרב זצ"ל: "יהיה חקוק תמיד על לבבך גודל הערך אשר לאשרו של קנין התורה. כל התחבולות שביכולתך יהיו נעשות כדי להקנות לך את התורה בצורה של קנין, בתכונה של השארת רישומה לעד על כל מהות החיים שלך... על ידי זה תקנה את התורה והיתה לך קנין עולם מתעצמת במהות נפשך..."²

חיזוק הרצון

כיוון שעבודת החזרות, היא עבודה מייגעת וקשה, ישנו צורך גדול בחיזוק הרצון לעבודה זו. בשביל לחזק את הרצון אפשר להשתמש בכלים הבאים:

א. לכתוב במחברת של הסוגיות, בתחילת המחברת או בסופה, רעיונות שפגשת או שמעת או ראית, על חשיבות החזרה על הלימוד, מקורות מחז"ל וכד'.

רעיונות אלו מחזקים את ההבנה שללא חזרות אין ערך ללימוד, כשם שבלי תורה אין לנו חיים, ממש כך – בלי חזרות אין לנו תורה ואין לנו חיים. הפנמת ידיעה זו חשובה, על מנת שלא תיוותר ברירה אלא לחזור. רק על ידי עמל תורה של לימוד מעמיק וחזרות סדורות קונים קנין תורה אמיתי והוא זה שמתעצם בנפש ומשפיע על מהות החיים. (עיי"ש בדברי הרב בעין אי"ה ביתר הרחבה)

ב. לעשות קביעות יומיומית או שבועית בספר שמדבר על ערך החזרות.

בכל הספרים כתוב שעל ידי פגישה חוזרת ונשנית עם תכנים מסויימים התכנים נקלטים בזיכרון, ואילו פגישה חד-פעמית עם תוכן מסוים נעלמת, למרות שבשעתו היה נדמה כי תוכן זה חשוב ולעולם לא נשכח אותו. על כן יש לחזור עוד ועוד על חשיבות החזרות, על מנת שייקלט יפה בנפש שיש להשקיע השקעה מירבית בחזרות על הלימוד. על ידי זה ניתן גם להתמודד עם הצימאון הגדול להתקדם ולא להתעכב על חזרות. ברגע שנגמור ספר אחד בעניין חשיבות החזרות, נעבור לספר אחר כי אתה לא יודע איזו נקודה בדיוק תתפוס אותך. עדיף שהספר יהיה שלך כדי לכתוב בו סימונים, הארות וכדו'.

הערה נוספת, כשאדם לוקח על עצמו את עבודת החזרה על הלימוד, מתעוררת בו שאלה, כיון שיהיה בלתי אפשרי לחזור על כל מה שלמדתי עד היום, ועכשיו אני מבין את חיוניות החזרה ואת החיסרון הגדול שיש בלימוד ללא חזרות, מה יהיה עם מה שלמדתי עד היום? האם זה ירד לטמיון? אין לכך תשובה, מלבד זה שאותו לומד עומד עתה ב"מקום שבעלי תשובה עומדים", ומעלתו היא בעצם זה שהוא משנה את דרך לימודו.

חזרות על לימוד העיון

א. סדר הלימוד

לפני שניגשים ללמוד תוסי' אומרים בעל פה את השקלא וטריא של הגמרא ממשנה למשנה או קטע שלם של גמרא. זאת משום שתוסי' מקשה את הקושיה שלו מתוך הנחה שללומד ברורה כל הגמרא, מה הקושיה, מה התירוץ, מה הראיה ומה דחיית הראיה. ואם זה לא יהיה ברור ללומד, הוא לא יידע לשייך את דברי תוסי' לנושא שלהם. סיבה נוספת לידיעת השקלא וטריא בעל פה היא שאם זה לא בהיר מאוד, זה יוצר אצל הלומד מועקה וריחוק מהלימוד, עד כדי מצבים בהם הוא מעדיף לברוח ללימוד הלכה או אמונה שהוא יותר קל וכד'.

לב הלימוד הוא קריאת הגמרא, וזה בסדר גמור לא להבין הכל אבל צריך לשאול את השאלות. כשלא מבינים נקודה מסוימת, צריך לכתוב בצד את השאלה: "את הקושיה של אב"י לא הבנתי", "לא הבנתי למה רש"י מאריך כל כך" (צריך לדעת שכל מילה ברש"י נכתבה ברוח הקודש וצריך לדקדק בה). אין צורך לפתוח ספרים ולחפש תשובות, כי בדרך כלל אחרי מספר חזרות, מתבררות

¹ הדברים נאמרו על ידי הרב ראובן נתנאל בשיחה אישית עם בוגר הישיבה לצעירים בשומריה אשר סיכם את השיחה מתוך הקלטה. הדגש בשיחה זו הוא על דרכי קנין תורה ולא על הערך הכללי של לימוד תורה. עיין 'אור לנתיבות' לרצ"ה זצ"ל "אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים... עמי' כג.

² עין אי"ה שבת ב' עמי' 253 כב'

התשובות, וחבל על הזמן של החיפוש. אם לא נדע בדיוק מה לא הבנו, לא נשים לב גם לפתרון הבעיה, לכן חשוב מאוד לכתוב את השאלות.

אחרי ההבנה של הדברים, ניגשים לדברי הראשונים. בדבריהם, אנו נדרשים לשים לב לדיוקים, האם הרשב"א כשהוא כותב כמעט את אותם מילים של התוס' הוא אכן מתכוון לומר את אותו דבר, או שיש הבדל ביניהם. פעמים שמהבדלים קטנים בראשונים נולדים "יש אומרים ויש אומרים" בשולחן ערוך. על כן צריך לשים לב ולברר היטב את דברי הראשונים, ולא להסתפק ב"זה בערך אותו דבר" ולהמשיך הלאה. יש להבחין בין שאלות מרכזיות בלימוד לבין שאלות צדדיות איתן ניתן להמתין ולא צריך להתעכב על חיפוש תשובה.

ב. חזרה בסוף כל סדר

נחזור בקצרה על מה שלמדנו באותו סדר. חייבים להקדיש לזה זמן. כלומר, לקצר בהתקדמות ולייחד זמן לחזרה. עדיף בעל פה, אך אם זה קשה, אפשר לחזור גם מהכתוב.³

צריך לדעת שאי אפשר לחזור על דבר מעורפל ולא בהיר, ולכן תוך כדי הסדר, הלימוד יהיה מסודר. כלומר, תוך כדי לימוד אנחנו יודעים שנצטרך לחזור על הדברים בסוף הסדר ומתרגלים ללימוד מסודר. אם הבנו את השאלה של תוס', צריך לומר אותה בלשונו בקצרה מספר פעמים, ואז בסוף הסדר בקלות נוכל לחזור על השאלה בצורה בהירה.

אותו הדבר עם התשובות של תוס'. אם התשובה השניה של תוס' לא מובנת, צריך להגיד במילים: "אני לא מבין ממש מדוע התוס' נזקק לתשובה שניה" ולהמשיך. לא להתעכב בשלב הלימוד הראשוני. יש חשיבות גדולה להקיף מספר פעמים את כל התוס'. לעיתים קרובות הדברים מתבהרים תוך כדי הלימוד.

יש להעריך כמה זמן נצרך לחזרה זו. היא צריכה לסכם ולתמצת את כל מה שלמדנו בסדר זה. תורת הסיכום היא תורה שצריך ללמוד אותה, שכן צריך לדעת מה משאירים ומה חותכים. בשלבים הראשונים קשה לדעת על אלו ידיעות אפשר לוותר, עם הזמן רוכשים מיומנות בבירור החלקים העיקריים בסוגיה.

ג. סיכום הסוגיה

לאחר שלושה - ארבעה ימי לימוד בסוגיה, למרות שעדיין היא לא נגמרה, נכתוב את מה שלמדנו עד כה. הכתיבה, מלבד שרושמת היא בדף את הדברים לתועלת החזרות בהמשך, גם רושמת היא אותם במוח באופן מסודר.

לא ניתן לחזור על שיעור שסוכם בעשרה עמודים. לכן צריך לתמצת את מה למדנו לעמוד מחברת. הסיכום לא יהיה במשפטים ארוכים, אלא בצורה של נקודות נקודות, מרווח ומסודר, עם דגשים וכותרות שיסייעו לזיכרון. הלומד צריך לסכם לפי הסגנון שלו, ולא דווקא כפי שהרב סידר וסגן את הדברים בשעור. זאת משום שאם לא הוא מסדר את הדברים יהיה לו קשה לחזור על הסיכום.

וכן כשמסכמים עם החברותא, כל אחד יסכם בסגנון שהוא חפץ, ישתמש במילים שלו ובדרך שלו. כמובן שאם יש מילה שהחברותא בחר בה והיא מתיישבת טוב על ליבו של השני, הוא יכול להשתמש בה, אך הוא לא ישתמש במילה שלדעתו לא מתאימה, בעוד החברותא שלו יכול להשתמש בה, כי לפי הבנתו, זו המילה המתאימה לשלב זה בסוגיה. **אדם יכול לחזור ולזכור רק דברים שהוא סיכם מתורתו שלו והם בהירים לו**, ולכן לא תמיד טוב לחזור מטבלאות מסודרות שמחולקות ללומדים במסכתות מסוימות.

פעמים רבות, הגמרא פותחת סוגריים בסוגיות מסדר קדשים וכדו', מסביב לאיזו ראייה שנוגעת לסוגיה. מותר לדלג על חלק זה למרות שהוא חיוני להבנה מסוימת בסוגיה, כדי לשמור על הסדר והמבנה הכללי של הסוגיה, בשביל שלא יהיה עומס על המוח, וניתן יהיה לזכור את הסוגיה יותר בקלות. ישנם יחידי סגולה שיש להם זיכרון טוב, כזה שלא יפריע להם לראות את כל הסוגיה בבת אחת, עם המאמר המוסגר, אך לרוב התלמידים מומלץ לדלג על ראייה מסוימת ודחייתה, למען הסדר הטוב. כמובן, אחר כך חוזרים גם לקטע הזה שדילגנו עליו.

³ לפי הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א, אין הבדל בין חזרה בעל פה לחזרה מהכתב. עיין דבריו בעניין סדר החזרות בפתיחה לספר 'לב המשפט'. עיין גם הדרכה בסדר החזרות בספר "כרם יהושע". עיי"ע בספר 'עלהו לא יבול' ח"ג עמ' שפה שהגרשי"ז אורבעך זצ"ל חזר על מסכת בבא קמא שמונים פעם.

יהיו מצבים בהם נדלג על ראיות שלימות בגמרא, ורק נדע שיש ראיות לדבר זה ולא נזכור את הראיה במדויק, כי בשביל לזכור פסוק של שתי שורות לדוגמא, צריך לחזור ולשנן אותו הרבה פעמים, וזה לוקח הרבה זמן שחבל עליו בתחילת לימוד הסוגיה.

אחרי שסיכמת את הלימוד, שזה אומר לחתוך בבשר החי ולהשאיר חלק מהדברים מחוץ לסיכום, אז הסוגיה דומה לעץ בשלכת, שאין עליו עלים אלא רק גזע וכמה ענפים, וכך הסוגיה מסודרת באופן של שלד מרכזי ללא הפרטים הקטנים, שהם מכבידים על הזיכרון. אפשר לחזור מספר פעמים על השלד, ועם הזמן להוסיף מעט פרטים שבהתחלה הורדנו אותם.

לאחר שיש לאדם שלד הוא יכול לחזור עליו בזמן קצר מאד, וכשהוא חוזר הרבה פעמים על השלד זה יחדור אליו לתת מודע. הדבר מותנה בכך שממשיכים לחזור על הסוגיה הזו בתדירות קבועה גם בהמשך הזמן. יכול להיות שיש לאדם חמש סוגיות ממסכת כתובות מסוכמות היטב, ועליהן הוא יוכל לחזור גם כשהוא יעבור ללימוד קידושין. זה דבר אדיר, גם אם לחבר שלו יש יותר סוגיות.

כל סוגיה לא תתפוס יותר מעמוד מחברת או עמוד וחצי, מהלך הגמרא עם הסברות המרכזיות של הראשונים, כאשר יש רווחים ודגשים ואז המוח יכול לזכור את זה, וכשיש דבר כזה, למחרת ניתן יהיה לחזור על הסיכום בקלות עם החברות. עדיף שכל אחד מהחברות יגיד את המהלך בעל פה, אך אם זה ארוך מדי, אפשר שכל אחד יגיד שלב אחד וחברו ישלים אותו וחוזר חלילה.

ד. חזרה אחרי הלימוד

שאלה: מה ההבדל בין החזרות הסמוכות לחזרות הרחוקות?

תשובה: המוח שלנו בנוי כך שאם אתה נוגע בו עם ידיעה מסוימת היא נרשמת בו. ככל שנוגעים באותה ידיעה במוח היא נרשמת בו יותר. לעומת החזרות הסמוכות ללימוד, שיש בהן צד של ביאור הלימוד,⁴ החזרות שלאחריהן באות כדי לרשום את הסוגיה בזיכרון, שתהיה חקוקה בלבו של הלומד. בחזרות האלו איננו ממשיכים לחפש תשובות לשאלות, ולפתוח ספרים, איננו חושבים שצריך לדעת את הכל, אלא עדיף להשאיר חלק מהדברים פתוחים ולומר שישנה שאלה בסוגיה שאין לי תשובה עליה, ולהשקיע בעוד שתי חזרות.

כל אחד צריך לחזור לפי רמת הזיכרון שלו. איננו שיפוטניים כלפי הקדוש ברוך הוא על הכישרונות שנתן לנו, אלא אנו עבדי ה', ועבד עובד עם הכלים שיש לו. יש את החזרות הסמוכות לפני ששוכחים, ואם חזרת משך השבוע על הסוגיה מספר פעמים: בזמן הלימוד, בסוף הסדר, כל יום לבד,⁵ היום על אתמול ועל שלשום, **תהיה עבד לחזרות ואז תהיה מלך**, אתה תוכל לדבר את הדברים, ותזכור אותם ותהיה לך זקיפות קומה של בן תורה אמיתי ומעל הכל אתה תהיה שמח בלימוד.

ואם חזרת בשבוע עשרים פעם על הלימוד (כדאי לבדוק כמה חזרות אתה חוזר על הסיכום המקוצר בסימונים מסוימים) בשבוע שאחר כך תוכל לחזור בזמן קצר מאוד, כרבע שעה על סוגיה שלמה, שכן היא עדיין לא נשכחה. ואם כך, בשבוע שאחרי זה יהיו שתי סוגיות לחזור עליהן. בשבוע שאחר כך, אם חזרת טוב תוכל לחזור גם על שלוש סוגיות.

כשמתכננים חזרות, לא כדאי לקבוע זמנים שבקלות מתבטלים, כמו יום שישי או שבת למשל. עדיף באמצע השבוע שעתיים בסוף סדר בוקר או ביום חמישי על חשבון התקדמות או לימודים נוספים.

אחרי כמה שבועות כשישנה תחושה שנוצר עומס על המוח מהסוגיות, יש לעצור את ההתקדמות, ליום-יומיים, או שבוע לפי הצורך, ולחזור על כל הסוגיות עד כה. אתה צריך להיות מוכן לשלם מחיר של דילוג על הסוגיה הבאה. כלומר, יש בחורים שיצטרכו להיות אמיצים ולקבל החלטה אחת לחודש למשל, לדלג על סוגיה ברצף הלימוד, לא להיכנס לשעורים יומיים-שלושה או שבוע ולהקדיש זמן לחזרות על מה שהם למדו באותו חודש. אם מספיק להם יום אחד - מצויין. ואז תוכל לבוא אל הרב ולומר לו בעל פה את הסוגיות עד כה, תתחיל עם השקלא וטריא של הגמרא, תוסיף את ההערות והסברות שיש בראשונים, את הקושיות עליהם ואת התירושים, כל זה ברבע שעה לסוגיה בממוצע.

אל תחכה לחזרות שעושים בסוף ה'זמן'. לא תהיה להן תועלת אם לא תחזור גם בתוך ה'זמן', משום שתועלת החזרה באה רק אם עוד לא שכחנו את הלימוד, ואמרנו כבר, כל אחד 'כפום דרגא דיליה'. אם חזרת בתוך ה'זמן', אז בסוף ה'זמן', תוכל לקחת שבוע של חזרות ובמשך שבוע שלם לשבת וללמוד לבד, דבר שבשוטף הוא מאוד קשה.

⁴ מקובל לומר שארבעת החזרות הראשונות עדיין קשורות ללימוד והבנת הסוגיה ולא לזכירה, ולכן חזרות אלו צריכות להיות יסודיות כמו הלימוד הראשוני. גם החזרות שבאות אח"כ אינן נאמרות בשטף בלי הבנה, אלא מכניסים בתוך משפטי הגמרא את ההבנות שהגענו אליהן בראשונים, מוסיפים במילים שלנו באור הקושיא או התירוץ וכד'.

⁵ מומלץ מאד ללמוד כרבע שעה עד עשרים דקות כל יום בלי החברותא ולהיפגש לבד עם הלימוד, בעיקר בעניין החזרות.

שאלה: ההתקדמות בלימוד נפגעת משמעותית מהחזרות, אולי כדאי לעשות את החזרות באופן פחות ארוך ותובעני?

תשובה: לשאלה זו אין תשובה ברורה, אך **ניתן לומר בוודאות, שאדם שעושה חזרות לא מתייבש בלימוד שלו, ושמה בלימודו, ולכן אם יש אחד שבשביל לזכור ולדעת טוב את הסוגיה צריך לדלג על סוגיה, ואולי אפילו ללמוד סוגיה כן - סוגיה לא, עדיף לו לנהוג כך מאשר לרוץ עם השיעור והרב, ולהישאר עם לימוד שאינו משמח ואף מייבש. לצערנו רוב התלמידים שיוצאים מהלימוד זה בגלל הבעיה שלימודם לא היה מסודר וגם לא חזרו עליו.⁶ לכן חשוב שהרמ"ים יקחו אחריות על ההתקדמות האישית של כל בחור, יסדרו את הלימוד וידאגו לכך שבישיבה יהיו זמנים מוגדרים לחזרות.**

צריך שהלימוד יהיה מְמלא ומְשמח, ולכן אם לפי הכישרונות שלך, בשביל להגיע לזה אתה צריך ללמוד פחות בהתקדמות ויותר בחזרה וסידור של הדברים, אתה תעשה את זה, כי זה מה שהקב"ה רוצה ממך אם הוא נתן לך כישרונות כאלה. זאת בעוד שלגבי החבר שלך יהיה נכון לרוץ קדימה כי הוא זקוק לפחות חזרות. העיקר שכל סוגייה שלמדת לא תהייה מעורפלת ושתחזור עליה פעמים רבות עד שתקנה אותה. בע"ה מי שילך בדרך הזו יצמח להיות בן תורה ותלמיד חכם.

חזרה לאחר זמן רב

לאחר שנה או שנתיים, כשמצטברות כמה מסכתות וסוגיות רבות, ניתן להחליט לדלג על מסכת שלימה שהישיבה לומדת ולעשות חזרות על מסכתות קודמות. כיון שללמוד יום שלם לבד זה קשה, אז אפשר לסדר אחד תלמד עם חברותא את המסכת הנלמדת בישיבה ושני סדרים תשב ותחזור, או שני סדרים התקדמות וסדר שלם חזרות. זה יכול להיות 'זמן אלול' שלם, או קיץ אחד וכד'.

לגבי ההפסד של המסכת, שמעתי בשם ת"ח גדול, לגבי מי שמעוניין לגמור ש"ס ללא חזרות: "אני מעדיף שיידע טוב ארבע מסכתות ויהיה בהם ת"ח ויהיה בור ועם הארץ בשאר חלקי הש"ס, מאשר שיהיה בור ועם הארץ בכל הש"ס". כלומר, לימוד בלי חזרה יוצר אדם בור ועם הארץ, ולכן עדיף לדלג על מסכת ולחזור על מסכתות קודמות.

סדרי לימוד וחזרה בבקיאות

שאלה: איך מנהלים את החזרות בבקיאות, הרי נראה שלא רלוונטי לחזור עשרות פעמים בשבוע על הדפים שלמדתי?

תשובה: ההגדרה של לימוד בבקיאות משתנה בין הלומדים. בשונה מלימוד העיון, בו ידיעת הסוגיה בעל פה זה חוק ברזל, בבקיאות הדבר משתנה מאחד לשני. גם מטרת הבקיאות שונה, למשל בלימוד דף יומי, המטרה היא להקיף את סוגיות הש"ס, וממילא אין מטרה של זיכרון כל הלימוד בחזרות. אם המטרה היא כפי שמגדירים בישיבות - לגמור את המסכת הנלמדת, אז אין מטרה של זכירת כל המסכת, אלא לפגוש את המושגים והנושאים המרכזיים בהם מתעסקת המסכת, ולכן בחזרה אני לא מתעכב על כל הפרטים.⁷

כשזו המטרה, החזרה תתבצע בחזרה מתוך הגמרא, כמה פעמים לפי ראות עיני הלומד. יהיה מי שירצה לשים יותר דגש על לימוד והתקדמות, וימעט בחזרות, יהיה מי שיוותר על חלק מהמסכת כדי להרבות בחזרות, הכל כפי ראות עיני הלומד.

בדרך כלל, המלצת ראשי הישיבות, להם יש אחריות על התורה בישראל, היא לגמור את המסכת כולה. לפי זה תארגן לך תכנית מסודרת איך לגמור את המסכת עד לסוף הזמן, עם כמה חזרות שאתה מסוגל לעשות בזמן הזה, חזרות גם על תוס', או חלק מהתוס' או רק על הגמ' ורש"י, שתי חזרות או ארבע חזרות, כל אחד יחליט לפי עניינו. יכול להיות שיהיה מי שיעדיף חמישה פרקים מתוך עשרה עם יותר חזרות, מאשר עשרה פרקים עם פחות חזרות.

העיקר לזכור שהמטרה העליונה - שמחה בלימוד! אתה עבד ה', לא עבד לשום תכנית ולאף אחד, ולכן הלומד יכול לקחת איזו תכנית שהיא ולעצב אותה לפי מה שמתאים לו באופן אישי. בשם בה' נעשה ונצליח!

⁶ היחזון איש' זצ"ל כתב באגרותיו: "... עיקר זה דורש עמל ומלחמה פנימית נגד העצלות בשינון כמה פעמים בלי חידוש ולחזור על אתר כמה פעמים... עמל זה הוא עמל התורה אשר כל סגולות לימוד התורה נאמר על עמלה, ואמנם אחר העמל נפתח שער אורה חדש אשר השכל מתענג ללא קץ..." (ח"א עמוד כו)

⁷ לעומת הלימוד ב'משנה ברורה', שצריך לחזור עליו הרבה פעמים כדי לדעת הלכה למעשה וכאשר מתעוררת שאלה אתה צריך לדעת את המיקום המדויק של התשובה, אך אין זה נכון ביחס ללימוד גמרא כשגומרים מסכת בזמן.